

ցաւ ի բարձր հայարտութեան... հայեցաւ եւ ետես զինքն լի տկարութեամբ, գիտաց եթէ զամենայն՝ գոր կամի, անել ոչ կարէ» (64—65)։ Գիտէր լաւ, թէ Հայերը իրենք իրենց, առանց դուրսէն զրգուելու, չէին կրնար մտաբերել ի վեր գալ իր իշխանութեան դէմ։ Հռովմայեցոց մատը տեսաւ այս ապստամբութեան մէջ, որ յայտնաբարբառ ապացոյց մըն էր, թէ Հայերը դաշինք կնքած թուրքերու հետ, կը պատրաստուի քրիստոնեայ Հայաստանի պաշտպան հանդիսանալու պատրուակով՝ յարձակում գործել իր վրայ։

«Պարսիկները զգացին իրենք զիրենք թրքական եւ հռովմէական պետութիւններու մէջ տեղը նման կացութեան մէջ, ուր երբեմն դանուած էին Հեփթաղները թուրքերու եւ Պարսիկներու մէջ տեղ⁵⁰»։

Ո՛րչափ ճշգրիտ կը մատնանչէ Եղիշէ ըստէի իսկական քաղաքական կացութիւնը եւ Պարսկաստանի ճգնաժամային վայրկեանը, երբ կը դնէ արքայից արքայի բերանը խօսքերս։ «Տեսէք զի ետուք գործել ինձ գոր ինչ ոչ կամէի. եւ եղես ՎեճԱՄՔ ՄԵՆԱՄԵՆՔԻ Ի ՍԱՀՄԱՆՍԵ Ի ՄԷՁ ԵՐԿՈՒՅ ԱՆՀԱՇՏ ԹՇՆԱՄԵՆԱՅ... եւ դուք աստէն յիմում տանս յարուցէք ի վերայ պատերազմ, որոյ չարագոյն լինելոց է կատարածն իւր քան զարտաքին թշնամեացն» (65)։

Որո՞նք են արքայից արքայի երկու անհաշտ թշնամիները, որոնց «ի մէջ» կը գլխուկն իր պետութեան սահմանները. ի՞նչ են այն «միասը մեծամեծք»⁵¹։

Սոսրով զեռ չէր հաստատած խաղաղութիւնն արեւելեան սահմաններու վրայ, երբ Հռովմայեցիք եւ թուրքերը կնքեցին զինակցութիւն. Պարսիկներու դէմ, երբ Հայաստան ապստամբեցաւ։

Որովհետեւ Հռովմայեցիք զեռ չէին յայտարարած 562ի խաղաղութեան դաշինքը լուծուած, Սոսրով 572ին, դարնան ուղարկեց քրիստոնեայ Սեբուստը իրեն զեսպան Կայսեր, պահանջելու ժԱ. տարւոյն տուրքը՝ բայց յերականին իր դադունի նպատակն էր

⁵⁰ Spiegel, անդ, էջ 453։
⁵¹ Հմմտ. Յովհ. Եփեսացի, 2. 23. Երբ Սաբանը Չեմարբոսի զրգուութեամբ դառնացած արձակեց Սոսրովին իրեն ուղարկուած զեսպանները, եւ անոնք զացին պատմեցին իրենց թագաւորին թէ Սաբանին քով հռովմէական զեսպաններու պատահած են, «Վրդովեցաւ եւ դառնացաւ» Սոսրով եւ «իմացաւ թէ Հռովմայեցիք իրեն դէմ կը զրգուն բարբարոս ժողովուրդները, այսու իրենց ճոխութիւնը բարձրացնելու համար»։

լրտեսել Կայսեր տրամադրութիւնը, յատկապէս թէ ի՞նչ զերք պիտի բռնէ հանդէպ հայկական ապստամբութեան. «վասն զի ի սկզբանէ անտի կասկածոտ էր Սոսրով, եւ կը զգար թէ Կայսրը այնու որ խաղաղութեան պայմաններու կատարումը կը յապաղէ, կը միտի պատերազմի»⁵²։ Այս զեսպանագնացութիւնն ալ ծանօթ է Եղիշէին. զա՛յս կը մատնանչէ երբ կը գրէ. «Ինքն գաղտ խորամանկեալ՝ փութացեալ դեսպանս առաքէր առ Մարկիանոս (իմա՛ Յուստինոս) Կայսր» (66)։

Սոսրով չէր ուզեր իւր ծերութեան օրերուն պատերազմ. այս պատճառաւ Սեբուստամէն ջանք տարաւ մեղմով արտայայտուել Կայսեր. բայց Յուստինոս որոշած էր պատերազմ։

Այս տեղ կ'ընդհատին Եղիշէի խօսքերը Պարսիկ եւ թուրք յարաբերութիւններու մասին։

ՅԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Հիւսիսական ազգերու՝ Հեփթաղներու եւ թուրքերու դէմ մղուած պատերազմներու այս պատկերը, դժուած ժամանակակից աղբիւրներու լուսով, յուսով ենք թէ ընդունեցաւ իւր շրջափոխ մէջ ճշգրիտ եւ տեսանելի կերպով այն իրողութիւնները, որոնց պատմիչն է Եղիշէ։ Կրնանք ուրեմն այժմ ամփոփել մեր ուսումնասիրութեան եզրակացութիւնը։

1. Եղիշէի «Քուշանաց» կամ «Հոնաց աշխարհը» կը համապատասխանէ 480—554 շրջանին համար Հեփթաղաց աշխարհին, իսկ 554—590 շրջանին համար թուրքերու պետութեան։

2. Յաղկերտ Բ.ի արչաւանքները Քուշանաց դէմ, մղուած 449էն յառաջ եւ 454ին, կապ չունին Եղիշէի յիշած Ա.—Բ. արչաւանքներուն հետ։ 454ի արչաւանքի պատմութիւնը, պատմուած Ը. յեղանակին մէջ, փոխառութիւն է Գ. Փարպեցիէն։

3. Եղիշէի Ա.—Է. յեղանակներու «արքայից արքայն» է Սոսրով Ա. Անուշըրուան։

4. Ա.—Բ. արչաւանքները, մղուած «Քուշանաց» դէմ արքայից արքայի Գ.—ԺԲ. տարիներուն, պէտք է իմանալ Սոսրովի ԺԳ.—ԻԲ. տարիներուն (545—554) Հեփթաղներու հետ ընդհարումները։

⁵² Մենանդր, էջ 313—314։ Հմմտ. Stein, անդ, 24—25։

ՍԵՊԱԳՐԱԿԱՆՔ

ՀԱԹԵՐ ԵՒ ՈՒՐԱՐՏԵԱՆՔ

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԵՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

(Շարունակութիւն)։

9. — Այս տեղ պէտք է յիշատակել քանի մը հայերէն գրուածքներ, որոնք կապ ունին նախընթացներուն հետ, թէեւ իբր հայերէն գրուածքներ՝ յետոյ պիտի յիշուէին ուրիշ հայերէն գրութեանց շարքին մէջ։ Նախ՝ նշանակենք Արտ. Արեղեանի գրուածքը, որ հրատարակած է տեսութիւն մը Յ. Կարստի գրութեանց մասին, ի մասնաւորի անոր այն գրութեան՝ որ հայ լեզուի ուսումնասիրութեանց պատմութեան կը վերաբերի եւ որ՝ ինչպէս տեսանք՝ կը կրէր խորագիրս՝ «Պատմութիւն հայ բանասիրութեան»։ Ասկէ եղած են նաեւ քաղուածքներ եւ յատկապէս յառաջ բերուած են հայերէն լեզուի եւ իւր բարբառներու մասին այն նորանշան եզրակացութիւնները, զորոնք մանրամասնօրէն ծանօթացուցինք արդէն մեր ընթերցողաց (§ 4 եւն) ¹⁶⁷։

Աւելի ընդարձակ ծրագրով է երկրորդ գրութիւնն՝ Ա. Սաֆրաստեանի, որ հայ ցեղի ծագման խնդիրը կ'ուզէ ուսումնասիրել, պարունակելով նաեւ զանազան մատենագիտական տեղեկութիւններ ¹⁶⁸։ Այս տեղ նկատողութեան առնելու պէտք չկայ առաջին մասն՝ Հայաստանի Քարաղարու մասին տեղեկութիւններով. այլ միայն երկրորդը՝ որ Սոսրովի կամ Սարի (Հուրրի, Հարրի) աշխարհի եւ անոր հետ կապուած խնդրոց մասին։

¹⁶⁷ Արտ. Արեղեան, «Հայագիտութիւնը Անցիւլում եւ Ներկայում (ըստ Պրոֆ. Կարստի)։ (1. Ուսուցչական Կարստի վերջին աշխատութիւնը։ — 2. Հայերէնի լեզուապատմական գիրքը։ — 3. Բարբառային բաժանումներ եւ լեզուական փուլեր։ — 4. Ստուգարանութիւն։ — 5. Չայնախօսութիւն)։ Լոյս տեսած՝ «Հայրենիք» ամսագիր, Թ. Տարի, 1931. Թ. 8, էջ 147—153. — Թ. 9, էջ 151—156. — Թ. 10, էջ 127—139. — Ի նկատի առնուած է յատկապէս՝ J. Karst, Geschichte der armenischen Philologie etc. Heidelberg 1930 (տես վերը)։ — Այս առթիւ յիշենք այն կարճ՝ բայց խիստ ըննադատութիւնը, որ լոյս տեսած է Յ. Կարստի ուրիշ գրութեան մը մասին (Հմմտ. E. Forrer, ի «Caucasica», fasc. 8, 1931, p. 151—152)։

¹⁶⁸ Արչակ Սաֆրաստեան, «Հայ ցեղի ծագման խնդիրը»։ ԲԶՄ, 1931, Թ. 3, էջ 109—114. — Թ. 5, էջ 208—213 («Հայաստանի քարաղարը»)։ — Թ. 6, էջ 254—258 («Սոսրովի եւ Սուրբարու») եւն։ (Շարունակելի։ Հմմտ. § 10.)

5. Գ. արչաւանքը, տեղի ունեցած 571ին, մղուած է թուրքերու հետ Արեւելեան սահմանին վրայ։

6. Եղիշէի ծանօթ են 569—572 տարիներու թուրք-հռովմէական եւ պարսիկ-հռովմէական զեսպանագնացութիւնները։

7. Եղիշէ գիտէ Հռովմէական-թրքական դաշնակցութիւնը կամ «միաբանութիւնը» 570/72ին (Հմմտ. § 26)։

8. Այս դէպքերու ժամանակագրութեան համար ամուր կուտան հայթայթած է ինքնին Եղիշէ յիշատակելով 571ի աստղներու երևումը «լուսալիր պայծառացեալ» եւ նոյն շրջանին տեղի ունեցած երկրաշարժը (Հմմտ. § 27)։

Իրբեւ աներկբայ իրողութիւն ներկայացընելով եզրակացութիւնս, չեմ կրնար չյայտնել զարմանքս թէ ի՞նչպէս E. Drouin եւ J. Marquart, նաեւ Th. Nöldeke, որոնք այնպէս վկայեալ տեղեկներ էին 545—572 տարիներու հիւսիսական ազգերու եւ դրացի պարսիկ պետութեան քաղաքական յարաբերութիւններու մասնը եւ մեծ էլեւէջներուն, չեն կարողացած անդրադառնալ Եղիշէի պատմութեան հարազատ իմաստին եւ յարած կանխակալ կարծեաց՝ շարունակած են օգտագործել զայն իրբեւ «ժամանակակից» աղբիւր Ե. դարու պարսիկ-ընդունական յարաբերութիւններու համար։ Կը լուծ խօսիլ տոհմիկ այն «պատմաբաններու» մասին, որոնք կը ննջեն խորաքուն նաեւ այն ժամանակ, երբ այերք կ'որոտան եւ աշխարհս երբի մէջ է։

Եթէ դարեր այսպէս կարողացած եւ այսպէս ըմբռնած էին Եղիշէ, այժմ նոր արչաւոյսի տակ նոր աղբիւր մը կը բղխէ նոյն գետնէն, Զ. դարու յեղափոխ ժամանակներու այնպէս կարեւոր պատմութեան համար։ Թէպէտ սակաւաջուր է, թէպէտ պղտոր կը հոսէ տակաւին աղբիւրը, բայց եւ այնպէս թանկագին են անոր մէջ մի կաթիլները, գուշակող ակնաղբիւրին իսկական համն ու արժէքը։

Այս լուսով լուսաւորուած, այս ջուրով կազդուրուած շարունակներ մեր պեղումները։

(Շարունակելի)։ Է. Ն. ԱՊԻՆՍԱՆ

սին է եւ որ տակաւին չէ լրացած: Հարկ է նշանակել թէ Հեղինակը, ինչպէս քանի մ'անգամ կը կրկնէ, մեծ հաւատք չունի եւրոպական գիտնոց ըննութեանց մասին, որոնք իբր թէ եւրոպական մտայնութեամբ կը դիտեն արեւելեան իրերը: Այսպէս նաեւ այս տեղ կը յիշուի Բողազքէօյի, Ուրի եւ Շօշի, «Աքթատեան իրողութիւնները» եւն ընդհանրուն «ազգայնական ձգտումներն եւ անհամբերադուքիւնը»: Եւ աւելի որոշ կը արուի վճիռս. «Այս տեղ կարգին է միանգամ եւս կրկնել թէ այս կարգի տասնեակներով «խնդիրներ կան որ լաւ ուսումնասիրուած չեն»: Եւ սակայն յաճախ այնպէս կը խմբագրուին Արեւմուտքի գիտնականները կողմէ որ միամիտ ընթերցողին կը ներկայանան որպէս անվիճելի իրողութիւններ¹⁶⁹: Իրերն այս ձեւով ներկայացրնել՝ իրաւացի չէ: Առօրեայ թերթերու մէջ էլ եւ նման տեղեր հրատարակուած տեղեկութիւններն ի հարկէ ոչ ոք ոսկւոյ կշռով կը կշռէ: Բայց իրական գիտական հետազոտութեանց մէջ ազգայնական ուղի, կողմնակցութիւն, եւրոպական մտայնութիւն՝ իբր հակադիր արեւելեան մտայնութեան, երկրայական խնդիր մը իբր վճռական ներկայացրնել եւ նման իրերը՝ հետու են գոնէ լուրջ երկասիրութեանց Հեղինակներէ: Եւ յամենայն դէպս շեշտենք թէ այսպիսի մտայնութիւն չունի յատկապէս Հեղինակ մը (որ առանձինն կերպով յիշուած է), եւ որ մասնագէտ մըն է՝ ասորեստանեան եւ հաթեան բեւեռագրութեանց (Է. Ֆարրեր), որուն այլեւայլ գործերը յիշեցինք¹⁷⁰ եւ պիտի յիշենք: Այս կարգի քննութեանց հակա թուին մէջ կրնան գտնուիլ եւ կան նաեւ աւելի կամ նուազ անպէտ գրութիւններ. եւ կան երկեր՝ որոնք միայն փոքր ձեւն՝ այս կամ այն խնդիրը լուսարանելու, երբեմն նաեւ անձնական հայեցողութեան համեմատ: Բայց նաեւ ասոնք զուր եւ արհամարհելի աշխատանքներ չեն: Որովհետեւ այսպիսի ճիգերով հետզհետէ զարգացած է յաճախ եւ սպազային ալ պիտի զարգանայ վերջնական լուծումն, որ կրնայ ի հարկէ ի վերջոյ բոլորովին տարբեր ըլլալ նախնիքներէն: Օրինակ մը բերելու համար՝ Հաթեան պատկերագիրները տակաւին վերջնականապէս չեն առեղծուած: Բայց ասոր համար

¹⁶⁹ Անդ՝ էջ 258, եւ նմաններ այլուր:
¹⁷⁰ Հմմտ. § 2, էջ 24-26 եւն:

անշահ եւ ծաղրանաց արժանի գործեր չեն՝ ո՛չ Ենսէնի փորձը (հայերէնով), ո՛չ Մէսէր-ձիլի, ո՛չ Սէյսի եւ ո՛չ այլոց փորձերը, օրինակի համար՝ նորերս Գարբ. Միքայէլեանի փորձը (հմմտ. յետոյ): Նման խնդիրներ ո՛չ միայն «տասնեակներով» են, այլ անհամեմատ աւելի. բայց որեւէ լուրջ գիտնական մ'այսպիսի իրերը չէ ըմբռնած իբր «անվիճելի իրողութիւններ»: Այս ամէնուն մէջ էլ եւ յայտնուած բոլոր կարծեաց համար արժէք ունին ազբիրներն եւ փաստերն, որոնց մեկնութեան մէջ ի հարկէ կրնան գտնուիլ եւ կը գտնուին մէկէ աւելի ըմբռնումներ: Այս երեւոյթը զարմանալի բան մը չէ. ընդհակառակն բնական է որ այսպիսի խոր հնութեան յաճախ միջին խնդիրներուն մէջ էլ եւ արդէն յիշեցան դժուարին եւ երբեմն տակաւին լիովին չմեկնուած եւ նաեւ անլոյծ յիշատակարանաց լուսարանութեան մասին երեւան դան անհամաձայն ու իրարու հակառակ ալ կարծիքներ, մերթ նաեւ՝ աւելի ենթակայական համոզումներ: Մէկէ աւելի խնդրոց մէջ կը գտնուին իրարմէ զանազանող ընդհանուր ուղղութիւններ, այսպէս ըսելու համար՝ Դպրոցներ: Արդ այս ուղղութիւններն, ըմբռնումներն ու կարծիքները միայն «ազգայնական ձգտում» նկատել՝ իրաւացի չէ: Նաեւ գոնէ խնդրական է թէ մեր «արեւելեան» մտայնութիւնը միշտ եւ ամէն տեղ հարազատ եւ ուղիղ ըլլայ կամ լաւազոյն լուսարանութեան ստանդորդէ: Սովորութիւն է ըսել թէ Արեւելք չի փոխուիր: Որչափ ալ ընդհանուր մտօք ընդունելի երեւայ, դարեւրու ընթացքին փոխուած է հիմնապէս գոնէ քանի մ'անգամ: Անպատի արդի գաւազն (— ընտիր նժուզի վրայ, ձեռքը հրացան՝ հող չէ թէ չըլլայ ասի վերջին կատարելութեամբ, ուղեղը լի մահմետական մտայնութեամբ —), հազիւ թէ նոյն ըլլայ Արբահամու օրերու այն տեղեւոյ գաւազնին եւ անոր մտայնութեան հետ: Եւ հազիւ թէ աւելի ընդունակ ըլլայ Սումերական բնագիրները լաւազոյն «մտայնութեամբ» ըմբռնելու քան Ուրի եւն եւրոպացի պեղիչները: Արարարսոս մ'անշուշտ դիւրութիւն մ'ունի, ասորարարելական ազիւսակաց սեմական լեզուն աւելի դիւրաւ ուսանելու: Յաւելունք թէ նոյն դիւրութիւնն ի վերջոյ ունին «եւրոպական» ա՛յն գիտունները, որոնք բուն Արբահամեան գաւազներ ըլլալով հմուտ են Երբայականին, եւ որոնց մտայնութիւնն

ալ ի վերջոյ նոյնչափ «արեւելեան» է՝ որչափ «եւրոպական»: — Եթէ այսպիսի աւելորդ հակադրութիւն մ'ընել ուզուի: Բաց աստի թէ ինչպէս Յունաց, նոյնպէս մ'անուանու վեր եւ ուրիշ Արեւելեանց մտայնութիւնը ճշդիւ նոյն մնացած ըլլայ, ինչ որ էր հնութեան մէջ, գոնէ խնդրական է: Յամենայն դէպս պէտք չենք մոռնալ թէ Սելճուկեան արշաւանքէն ասդին՝ դարերու ընթացքը ստանց ազդեցութեան չէ անցած, եւ պէտք է որ զոյշ ըլլանք թէ մի՛ գուցէ ինչ որ լուի արեւելեան կը կարծենք՝ յաճախ պարզապէս «տուրանեան» ըլլայ:

Ինչ որ զարուիւլի կը տեսնուի «Արեւմուտքի գիտնականներին» քով, պէտք չէ որ գտնուի այն աստեւ մեր գրութեանց մէջ: Արդ իբր օրինակ թէ տեղեւոյ եւ աշխարհաց աւունները յաճախ փոխուած են եւ հետեւաբար դժուար է շատ անգամ զանոնք նոյնացընել (— ծանօթ իրաւացի դիտողութիւն մը —), յառաջ կը բերուի համեմատութիւնս թէ՛ Ասորեստանեան արձանագրութեանց համեմատ «Խանիկալպատ գաւառը կը համապատասխանէ այսօրուան Խարբերդի գաւառին»: միայն թէ, կ'ըսէ, «Ժամանակակից Խաթթիական արձանագրութիւններն այդ բառն անգամ չեն յիշեր. այլ անոր կու տան երբեմն Թէկարաւա, երբեմն ալ Իշուայի երկիր անուանակոչութիւնը» (անդ՝ էջ 254): Աւելորդ էր կրկնել ինչ որ գրեցինք Տեգաւաւա-Տիլ-Գարիսումու, Իշուա եւն անուանց մասին (հմմտ. § 3 եւն): Սակայն յաւելունք թէ ուղիղ չէ Hanigalbat ընդարձակ աշխարհն եւ երբեմնի պետութիւնը նոյնացընել ուղղակի արդի «Պարբերդի գաւառին հետ»: Է. Ֆարրերի վերը (§ 2) յիշուած գործը՝ Ասորեստանեան գաւառներու մասին՝ կրնար ցուցընել թէ ի՛նչ իմաստով է՝ Խանիկալպատ, որ կը պարունակէր ինչպէս բուն Ասորեստան, նոյնպէս Կաշիարի լեռնազիծը (Մասիս լեռ), եւ Պատանէ ալ անդին մինչեւ Կարկեմիշ: Մինչեւ Եփրատ հասնելուն՝ կարծիք եղած էր թէ Պանիգալպատի վերաբերի թերեւս նաեւ Միլիդիա (Մելիտ-Մալաթիա): Բայց այս կէտը գժուարաւ ուղիղ ըլլայ, եւ այժմ անընդունելի կը համարուի, կէտ մը՝ որու մասին հոս տեղը չէ երկարել: Ուղիղն է այն գիտողութիւնը՝ որ յիշուած է ծանօթութեան մէջ թէ «ոչ նուազ հեղինակաւոր մի գիտնական զայն կը նոյնացընէ Միտանի երկրին

հետ»: — Կը յաջորդէ ուրիշ կարծիք մը՝ ոչ նուազ վճռականութեամբ գրուած. «Որ ինքզինքնին Խարբի կամ Խարբի կոչող ցեղագրական ժողովուրդը բեւեռագրական արշաւոյին բռնած էր Կովկասէն մինչեւ Պարսկային ծոցը եւ Ալիսէն հաւանաբար մինչեւ Սուսա աշխարհամասը» (անդ՝ էջ 255 եւն): Այս «բանաձեւումը», կ'ըսէ, իրենն է, «հիմնուած երկարաշունչ պրպատումները» վրայ, բայց նաեւ «որոշ տուեաների բանաւոր ընդլայնման վրայ»: Իրապէս «ընդլայնում» են այն փաստերը, որ աս այս կը յիշուին (գոնէ ցորչափ լոյս տեսած են): Թողունք Ն. Մառի տեսութիւնը, որու մասին խօսեցանք (հմմտ. § 6): Հեղինակը Ն. Մառի «Յարեթական ցեղախումբը» կը փոխանորդէ «Գաղբի խորիական ցեղային ստորախումբով¹⁷¹»: Արդ այս ստորախումբ ու վերնախումբ նոյնացուած կ'երեւան: Երկարօրէն եւ զանազան հեղինակաց վկայութեամբ կ'ուզէ հաստատել թէ Պուրբի կամ Պարբի «աշխարհագրական մարդը պէտք է որոնել Հայաստանի մէջ»: Եւ այս հեղինակաց շարքին մէջ յիշուած է նաեւ «Հրոզնի» (անդ՝ էջ 256): Ասի անմտազրուութեան մ'արդիւնք է: Նաեւ Հեղինակին ծանօթ է (տես յետոյ) թէ ճշդիւ Հրոզնի ուրոյն գրութեամբ մերժած է այս համեմատութիւնը, եւ Պուրբի կամ Հուրբի անունը կը մեկնէ իբր հին ձեւ Ուռայ քաղաքի անուն: Ուստի Պուրբի պետութեան եւ աշխարհի կենդանունը ըլլայ Ուռայ, եւ ասով բոլորովին ուրիշ շրջանակ մը կը գծուի: Թողունք հոս այն (հետաւոր) կապը, զոր կը գտնէ Հրոզնի նաեւ Իժժ անուանակոչութեան մէջ Պաղեստինի կամ աւելի Ասորեոց, եւ որ նաեւ Ս. Գրոց մէջ մնացած է աւելի սեղմ նշանակութեամբ: Հայերէնին մէջ այս ալ գրուած է Բոռ (հմմտ. Բոռացի եւ Բոռեցի՝ Ծն. ԺԳ, 6. Երկ. Օր. Բ, 12, 22): «Խարբի հասկացողութիւնը» կազմելու աստեւ կատարողութեան առնելով այս կէտը, եթէ անընդունելի կը կարծուէր, իրական փաստերով ջրելու էր

¹⁷¹ Անդ՝ էջ 255—256 եւն: Գաղբի գիտնոց գործը յիշուած է խորագրովս՝ Prof. Allen H. Godbey, The lost tribes a myth; suggestions towards re-writing Hebrew history. Duke University press, Durham, North Carolina, 1930, pp. 840. Այս գիտնականը, կ'ըսէ, «անձնական նամակով... խորհուրդ կու տայ ինձ հետազոտել խորիական հայեցողութիւնը, ու կատարել պեղումներ Հայաստանի եւ Կովկասի» մէջ:

Հրոզնիի յառաջ բերած փաստերը՝ Սուրբի, Միտաննի-Սանիզալբատ պետութեան ու աշխարհաց մասին¹⁷²։ Միւս կողմանէ յիշեալ Հեղինակաց վրայ կարելի էր յաւելուլ նաեւ Ա. Սաչատրեանի հայերէն գրուածքները¹⁷³։ Այս ամէնէն ետքը յանկարծ կը կարգանք։ «Որպէս ցեղագրական խաւ Սուրինները թուին լինել մի աւատապետական մարտիկ ազնուականութիւն, որ Մարիամնու կոչուած նոյնչափ մարտիկ հեծելազորքով կը տիրէին ի Սուրբի, Միտաննի, հիւսիսային Սիւրբիոյ որոշ մասեր, Պոնտոս եւ դեռ տեղեր տեղանուններ չստուգուած մերձակայ ուրիշ մարզերի մէջ» (անդ՝ էջ 257)։ Արդ ասի արդէն վերնախաւն է, Միտաննի տիրող խաւը՝ Հնագոյն Հնդիկի, եւ Արիֆ, որոնց հանգէպ կար ստուգիւ Սուրբի-միտաննի ստորախաւ մը՝ բոլորովին տարբեր լեզուաւ։ Այս Հնդիկ-եւրոպական վերնախաւին մասին հոս տեղը չէ երկարել¹⁷⁴։ Իսկ ստորախաւի լեզուին մասին յետոյ առիթ պիտի ունենանք խօսելու։ Հոս յիշենք միայն թէ ա՛յս խաւին է այն լեզուն՝ որ ծանօթացաւ էլ-Ամառնայի թղթերէն, եւ զոր քննիչներէն ոմանք ուզեցին կաւկասեան գտնել, կարծիք մը՝ որ ի հարկէ նոյնպէս վերջնական չէ։ Արդ նաեւ Բողաղքէօյի դիւանին մէջ գտնուեցան բաւական թուով բնագիրներ լեզուաւ մը, զոր արդէն կանուխէն Հրոզնի կը գտնէր գրեթէ նոյն այն էլ-Ամառնայի դիւանէն ծանօթ «Միտաննի» կոչուած լեզուին հետ, միայն գաւառական տարբերութեամբ։ Ուստի այս Հուրիարէն-միտաննի կոչուած լեզուն եւ գայն խօսող խաւը շփոթելու չէ Հնդիկ-եւրոպական վերնախաւին՝ Հնդիկ-Արեաց եւ Հա-

¹⁷² Bedřich Hrozný, Die Länder Churri und Mitanni und die ältesten Inder: „Archiv Orientalní“, Vol. I, 1929, Nr. 2, p. 91—110, բարոտիկով եւ Տափառակով մը կրկին տեսնելու։ Ուրիշ գրութիւն մը՝ քիչ մ'ետքը։ Այս աշխարհաց եւ այն «հնագոյն Հնդկաց» մասին՝ նաեւ յետոյ։
¹⁷³ Հմմտ. Ա. Խաչատրեան, «Միտաննի-Սուրբի ժողովուրդը, նրա հայրենիքը եւ պատմական հնութիւնը» ի «Տեղեկագիր ՀնՍՀ Գիտութեան եւ Արուեստի Ինստիտուտի»։ Երեւան 1926. Թ. 1. էջ 125—154։ — Նոյն՝ «Արիական խաւը Կասպիական Հայաստանում», ի «Տեղեկագիր» եւն, Թ. 4 (Երեւան 1930), էջ 3—38։
¹⁷⁴ Հմմտ. ի միջի պլոց՝ Paul Kretschmer, Varuna und die Urgeschichte der Inder: WZKM, XXXIII, 1—2 (1926), p. 1—22. — գարծեալ՝ Walter Wüst, Über das Alter des Rgveda und die Hauptfragen der indoarischen Frühgeschichte: ib. XXXIV, 3—4 (1927), p. 165—215. — Երկուքին մէջ ալ յիշուած են բազմաթիւ այլ գրուածքներ։ Տես նաեւ յետոյ։

թաց եւ այս լեզուաց հետ։ Նախահարկով լեզուն՝ որ քիչ ծանօթ է՝ հոս նկատողութեան չենք առնուր¹⁷⁵։ Անկարելի չէ որ ի վերջոյ ապացուցուի թէ նաեւ այս ստորախաւի լեզուն հնդիկեւրոպական ըլլայ՝ դոնէ Լիւկիարէնի չափով։ Բայց նաեւ այսպէս՝ այս խաւը զանազանելու է տիրող Հնդիկեւրոպական Հնդիկ-Արիներու խաւէն։ Մեզի համար կը բաւէ այս տեղ այսչափն, եւ հետեւաբար կը թողունք այն յարուցուած խնդիրը թէ «Նոր-քարային դարու մշակոյթը ստեղծող բնիկ ժողովուրդ էին Սուրբիները» թէ արշաւող հոսանաց մին. — խնդիր մը՝ որուն լուծման համար նպաստ կը խնդրուի Սուրբիական աղբիւրներէն։ Ասոնք Սուրբարու կը կոչեն Միջագետքն գրեթէ այն ընդարձակութեամբ, զոր կը գրաւէր յետոյ Միտաննի։ Արդ կը բաղձայ թէ լեզուաբաններ կատարեն «մի խորունկ ուսումնասիրութիւն», կարեւարու համար գտնել կապ մը կամ «հանգիստութեան որեւէ հետք Սաթթիական Խուրի եւ Սուրբի-Ակկատական Սուրբարու-Սուրբի անուանակոչութիւններէ միջև» (անդ՝ էջ 258)։ Կարծենք՝ զուր ակնկալութիւն մըն է, բուն լեզուագիտական տեսակիտով, «Սուրբի» եւ «Սուրբի» նոյնացնելու փորձել։ Նշանակենք դարձեալ թէ Հեղինակ ուրիշ յօդուածի մը մէջ այս խնդրոց մասին տարբեր կարծիքներ յայտնած էր¹⁷⁶։ — Գիտողութիւն մը՝ որ պէտք չէ իբր գարովանք նկատուի։ Բնական է թէ Հեղինակ մը նոյն խնդիրն աւելի խորունկ ուսումնասիրելով կրնայ բոլորովին տարբեր եզրակացութեան հասնիլ։

Բացի վերոյիշեալ գրութենէն՝ Հրոզնի հրատարակած է վերջերս, նոյն պարբերականին մէջ, ուրիշ գրուածք մ'ալ, ուր Հուրի կամ Սուրբի եւ Միտաննի աշխարհաց մասին կը յայտնուին նոյն եւ նման կարծիքներ, եւ ուր կ'ըսուի թէ Հուրիարէնը նմանութիւն

¹⁷⁵ Հմմտ. E. Forrer, Die Inschriften und Sprachen des Hatti-Reiches: ZDMG, Neue Folge, I, 2 (1922), p. 174—269. յատկապէս՝ էջ 224 եւն «Հարբիական լեզուն»։ — էջ 228 եւն՝ «նախահարկութիւն լեզուն» եւն։
¹⁷⁶ Հմմտ. օրինակի համար՝ Ա. Սափրաստեան, «Սաթթի երկրի արձանագրութիւնները», ԲԶՄ, 1927, Թ. 11, էջ 351—352, որ կը յիշուի ի վերջոյ նաեւ այն կարծիքը թէ անպիտան եզրակացութիւններ Սուրբի կամ Սուրբի աշխարհն աւելի հարաւ կը գտնուի, զէպ ի ծովեզր, Ամանուի կողմերը, այնպէս որ Միտաննի ըլլայ արդի Ջարապուս եւն։

ունենայ Ուրարտերէնի հետ¹⁷⁷։ Այս վերջինը չէր կրնար ծանօթ ըլլալ Հեղինակին, որուն ծանօթ էր առաջինը. որովհետեւ անոր մասին մատենախօսական մ'ալ գրած է, ի հարկէ միայն էջ մը¹⁷⁸։ Բայց այս էջը հետաքրքրական ըլլալով այլեւայլ կողմանէ՝ աւելորդ չէ յիշել հոս քննադատութեան էական միակ կէտը։ Հրոզնի յիշած էր ի միջի պլոց նաեւ այն կէտը թէ Կիդուտոնայ (բարբարէն) դաշնայ մէջ Մուրշիլ Բ. կ'ըսէ թէ «Išūwa-յի (= Ծովաց) բնակիչները՝ Հաթեան բանակին առջեւէն (փախչելով) կ'իջնային Հուրբի աշխարհը» (բարբել. ūridū)։ Արդ Išūwa աշխարհէն, կ'ըսէ, կ'իջեցուէր դէպ ի Միջագետք, եւ ո՛չ դէպ ի լեռնոտ Հայաստան, որուն համար պէտք էր որ գործածուած ըլլար alū (Ելանել) բայը. ուստի կը հետեւի թէ նաեւ այս տեղոյն համեմատ Հուրբի աշխարհը Միջագետք մէջ փնտռելու է. — եւ խարհը Միջագետք մէջ փնտռելու է. — եւ թէ «Išūwa-յի կարելի էր իջնալ միայն դէպ ի աշխարհն գետերուս Բալիհ, Սարուր եւ Ջաղ-Ջաղ, եւ այս տեղերը փնտռելու է Հուրբի եւ Միտաննի աշխարհները¹⁷⁹»։ Այստեղ էական կէտն է բարբարէն բայը՝ որ «իջնալ» կը նշանակէ։ Մեկնութիւնս ընդունելի չի գտնուի Ա. Սափրաստեան՝ իւր այն քննադատականին մէջ, եւ իբր այն տեղերուն անծամբ տեղեակ, կ'ըսէ թէ Išūwa կամ Ծովք լեռնոտ երկիր մըն է եւ լեռնային նախամեծար կը համարին լեռնաշխարհ մ'ապաստանիլ. — եւ թէ Ծովաց աշխարհէ Հայաստան «իջնալ» աւելի դիւրին է քան Միջագետք՝ Տաւրոսի դժուարին կիրճերէն անցնելով. — եւ թէ աւելի դժուարին չէ անցնիլ Տէրսիմ եւ Սարբերդէ դէպ ի Արածանի ու Տարօն կամ Կամալի կրնէն դէպի Երզնկայ։ Ուստի, կ'ըսէ, ինքը լաւագոյն կը համարի Հուրբի աշխարհը՝ համարիլ Հայաստան։

Արդ այս մասին անշուշտ ազատ էր իւր կարծիքն ունենալ։ Բայց (— առանց պնդելու որ լեզուն թէ Հրոզնիի տուած մեկնութիւնն ալ միակ կարելի ըլլայ —) նաեւ առանց տեղերուն անծամբ տեղեակ ըլլալու, այս ա-

¹⁷⁷ Bedřich Hrozný, Le Hittite: Histoire et Progrès du Déchiffrement des Textes: „Archiv Orientalní“, Vol. III, 1931, Nr. 2, p. 272—295. յատկապէս՝ էջ 285—292։
¹⁷⁸ Հմմտ. A. Safrastian, ի «Massis», Vol. I, Nr. 11 (London 1929), p. 265.
¹⁷⁹ Հմմտ. «Archiv Orientalní», Vol. I, Nr. 2 (1929), p. 93—94: Բնագիրը՝ E. Weidner, Politische Dokumente etc., p. 90 ff.

նարկութեան այլեւայլ մասերն անըմբռնելի կը մնան եւ որ կարելորն է՝ դժուարաւ կը միարանին բնագրաց հետ։ Խնդիրն է Ծովաց աշխարհէ, իբր արդի Սարբերդէ, փախչել մերձակայ եւ դրացի աշխարհ մը, որ «Հուրբի» կը կոչուէր։ Արդ Սարբերդէ՝ Կամալի կրճէն Երզնկայ տանող ճամբան չէր նշանակել «Հուրբի» համար։ Որովհետեւ Երզնկայ եւ Եփրատայ վերնարագուկը կը վերաբերէր, ինչպէս նաեւ ինքն ուրիշ տեղ մը կ'ընդունի, Հայաշա աշխարհին (եւ ո՛չ թէ Հուրբի աշխարհին)։ Բաց աստի այս ճամբան անսպասակ էր երբ Հաթեան արշաւած էին իբր Փոքր-Հայոց եւ արդի Մալաթիոյ դէպ դէպ ի Եփրատայ միւս կողմը։ Աւելի եւս կապ չունի խնդրոց հետ Տէրսիմ, որմէ դէպի Արածանի իջնալ ու փախչել նպատակ ունի միայն այն պարագային, երբ հաթեան յարձակուին ըլլար Երզնկայէ կամ Եփրատայ վերնարագուկէն — ուստի Հայաշայէ — դէպ ի Տէրսիմ։ Արդ Հայաշա բնագրաց համեմատ այս իրողութեանց մէջ ինդրէ դուրս կը մնայ, եւ հետեւաբար նաեւ Կամալի-Երզնկայ ու Տէրսիմ։ Կը մնայ միակ դիժ մը (— երբ Սարբերդ-Արդ-Միջագետք դիժը չենք ուզեր նկատողութեան առնուլ —), այն է՝ Սարբերդէ Արածանուց ճամբով դէպ ի Տարօն ու Վանոց լիճ. եւ ասի միայն ստուգել «Հուրբի» կամ «Հարբի» աշխարհ կը համարուի՝ ա՛յն կարծեաց համեմատ որուն դէմ կը մաքառի Հրոզնի։ Իսկ թէ Արածանի գետն ի վեր փախչելուն «իջնալ» կարելի ըլլայ ըսել՝ դոնէ խնդրական է։ Մեկնութիւնս մ'այս մասին կարենանք թերեւս գտնել ուրիշ կողմանէ, այսինքն՝ անկէ որ Հեղինակ հաթեան բնագիրներուն աշխարհագրական անուններէն ճշգրիտ այս տեղոյ համար կարելորները բոլորովին այլապէս (— եւ կրնանք ըսել՝ անճիշտ —) մեկնած է կամ արդի տեղերու հետ համեմատած։ Արդէն որոշ է այս մասին իւր գրուածքին խորագիրը՝ «Հաթեան տեղանուններ. Իշուա, Ալշէ, Ազգի եւ ուրիշներ եւ Հայերէն Սիմ, Արծն եւ Աղմիֆ եւ ուրիշներ¹⁸⁰»։ Արդ այստեղ կ'ըսուի նախ թէ Alše եւ Azzi նոյն գաւառներ չեն. — այս մասին արդէն խնդիր չկար։ Բայց՝ հակառակ այլ գիտնոց մեկնու-

¹⁸⁰ A. Safrastian, Hittite Place-Names. The Hittite Place-Names Ishuwa, Alshe, Azzi and others and the Armenian Sim, Ardzn and Aghtsni and others: «Massis», Vol. I (London 1929), Nr. 5, p. 104—107; Nr. 8, p. 189—192 (I—III).

Թեան՝ ինքը կը կարծէ թէ Alše ըլլայ Արծն Կարնոյ, որուն պատմական ժամանակի տեղը Կարնոյ դաշտին մէկ եզրը՝ ամենայն հաւանականութեամբ արդի Գարարզն է: Քանի որ Alše չի մեկնուիր իբր «Աղձնիք», վերջնոյս համար ընտրուած է Azzi, իբր դասական ժամանակի Arzaneneի հին ձեւը, որմէ՝ կ'ըսէ, մնացորդներ ըլլան նաեւ ինչպէս Հան-ձիթ կամ Անձիտ, նոյնպէս մինչեւ անգամ Արծնի՝ Վանայ ծովուն ափը: Մեկնութեանս վերջին եւ ուրիշ մանրամասնութիւնները կը թողունք. որովհետեւ արդէն առհասարակ անընդունելի են այս համեմատութիւնքն, ու հաթեան բնագրաց հետ՝ անմիաբան, եւ ո՛չ ալ համաձայն հաթեան ու Միտաննեան պատմութեան ընթացքին (հմտ. մանաւանդ դաշինք՝ Մատտիվալայ հետ, դաշինք՝ Արտատամայ հետ եւն): Մեզի համար հոս կը բաւէ այն գեղեցիկ Համառոտագիծը՝ զոր գրած է հաթագէտ մը¹⁸¹: Արդէն Տուտհաւ-լիաս կամ Տուտիալիաչ Բ. հաթեան արքայի (իբր 1450է ետքը Ն. Ք.) համար կ'աւանդուի թէ յաղթած ըլլայ Սալպայ կամ Հալպայ (= արդի Հալէպ) եւ նաեւ կործանած, որովհետեւ դաշնակցած էր Խանիգալբաւի, որ Խուրրիական պետութիւն մըն էր, իբր նախորդ՝ Միտաննիոյ: Վերջինս հզոր էր արդէն Հատտուշիլի Բ. օրով. եւ այնուհետեւ մնաց գլխաւոր հակառակորդ հաթեան պետութեան եւ գերիշխան եղաւ Հիւսիսային Միջագետաց եւ շրջակայ մանրապետութեանց մէջ: Միտաննի բաժնուած էր Հուրրի պետութեանէն, եւ այս Հուրրի պետութեան կողմնակից կ'ըլլայ նաեւ Կիլուաննա, զոր սովորութիւն է Գամրաց աշխարհի հետ նոյնացընել, թէեւ ուրիշներն աւելի հարաւ կը դնեն: Տուտհաւիաչ Ք, կ'ըսուի, յաղթող եղաւ ինչպէս Արգաւայ դէմ՝ ի Հարաւարեմտեան Փոքրասիա կամ Կիլիկիոյ արեւմտակողմը, նոյնպէս Հայաշա աշխարհի դէմ՝ այն է իբր Արեւմտեան Հայաստան, եւ դարձեալ Կաչկացի տոհմերուն դէմ՝ հաթեան պետութեան հիւսիսակողմը: Սակայն այս արքային տիրապետութեան վերջերն ամէն կողմէ ապստամբութիւն ու դրացեաց յարձակումներ լիովին սեղմած էին հաթեան պետութիւնն, որուն կորիզն էր Հատտուշաչ մայր-

րաքաղաքն ու Արգէոս լեռան շրջանակը: Արգաւայիք ապստամբելով տիրեցին Տուտհաւիաչ լեռնադաշտին հարաւային մասին (= Tyana, Տիանա՝ Գամրաց): Նաեւ Azzi, որ Հայաշայի կամ Հայաստանի մէկ մասն էր, արշաւեցին մտան «Վերին աշխարհը», այն է ապագայ Փոքր-Հայոց մէկ մասը, հաւանօրէն Արեւելեան Գամրաց աշխարհի մասերով¹⁸²: Նաեւ Իշուա (ուստի՝ Ծոփք) յարձակեցաւ Տեգարամա աշխարհի վրայ¹⁸³. Իսկ հիւսիսակողմը Կաչկա մինչեւ անգամ տիրեց Հատտուշաչ մայրաքաղաքին, որ այրացաւեր եղաւ: Այս վտանգաւոր ժամանակամիջոցին դահ ելաւ Ծուպպիլուլուժաչ մեծ արքայն (1395—1355 Ն. Ք.) որ հաթեան գերիշխանութեան հիմնադիրն է: Ինչպէս նուաճած կ'ըսուի Արգաւեան աշխարհները, նոյնպէս պատերազմ մղած Հայաշայի դէմ, որուն Հուկանաչ (Hukkanaš) արքային հետ դաշինք կուց: Այս դաշնադրութիւնը, որ մնացած է, Բողազէօյի դիւանին միւս նման դաշնադրութեանց մէջ հնագոյնն է. եւ արդէն Հուկանաչ փեսայ եղաւ հաթեան արքունի տան, ինչպէս նաեւ յետոյ միւս դաշնադրութիւններուն ամուսնութեան կը արուեսին հաթեան իշխանութիւններ: Այսպիսի դաշնադրութիւններէ ետքը՝ հաթեան արքայն ձեռնարկեց հպատակեցնելու Ասորիքն: Բնականապէս հոն իւր գլխաւոր հակառակորդն էր ծանօթ Տուշրատա՝ արքայ Միտաննիոյ: Ձեռնարկութիւնը նախ յաջող չէր եւ հաթեան արքայն ծանր պարտութիւն մը կրեց: Հաթեան արքայն սկսաւ այնուհետեւ զՄիտաննի կղզիացընելու աշխատել, եւ ի վերջոյ յաջողեցաւ իւր կողմ շահել Հուրրի աշխարհի տէրն Արտատամա, որ թէեւ Տուշրատայ ազգականն էր, հակառակորդ էր անոր (— անշուշտ իւր աշխարհի նախկին գերիշխանութեան պատճառաւ —), որմէ բաժնուած էր Միտաննի՝ Դուշրատայ հօր առին: Նաեւ Արտատամայ հետ նման դաշինք մը կնքուեցաւ. եւ ասի պատճառ եղաւ որ Տուշրատայ արշաւէ հաթեան երկրները. բայց յետո մղուեցաւ: Տուշրատայ գաշնակցած էր Եգիպտոսի հետ: Բայց ասի օգուտ չըրաւ, երբ Հաթիք ձեռնարկեցին

¹⁸² A. Götze, անդ, էջ 25, ծ. 4 կ'որոշէ՝ «Վերին Հալիսի արեւելակողմը գտնուող աշխարհը, Հալիսի, վերին Եփրատայ եւ արդի Տոխմաստի միջեւ»:
¹⁸³ Հմտ. վերը «տուն թորգոմայ» (§ 3) յատկապէս՝ էջ 34—37 էւն:

¹⁸¹ Ա. Գ. Albrecht Götze, Das Hethiterreich, seine Stellung zwischen Ost und West. Leipzig 1928, pp. 46. յատկապէս՝ էջ 24—28 էւն:

Ասորական մանրապետութեանց վրայ գերիշխանութիւնն իրենց ձեռքն առնելու: Քիչ մ'ետքը Միտաննիոյ կատարածն ալ եկաւ, եւ առիթը կամ պատրուակն եղաւ Իշուա կամ Ծոփք, որոնց դէմ Տուշրատայ թշնամութիւն սկսած էր: Ծուպպիլուլուժաչ անցաւ Իշուա կամ Ծոփք, եւ այս աշխարհին վրայէն մտաւ Ալշէ աշխարհը¹⁸⁴, որուն արքայն գիւնակից դարձաւ աշխարհակալին: Հաթեան բանակն անցաւ այնուհետեւ Կուտմար բերդը (— Քաղիթ կամ Նիմփիոս, այժմու Բաթման—սու գետոյ վրայ —) եւ դարձեալ Սուտա (Տուր-Արդինի լեռանց մէջ)¹⁸⁵, հասաւ ի վերջոյ Վաշուգաննի՝ Տուշրատայ եւ Միտաննիոյ մայրաքաղաքը, եւ այրացաւեր ըրաւ այս մայրաքաղաքը: Հաթեան արքայն դարձաւ Ասորիքէ, ուր իւր իշխանութիւնը վերջնականապէս հաստատեց, եւ զբաւեց Եփրատայ արեւմուտքն եղող բոլոր աշխարհները, իսկ Եփրատայ արեւելքն եղածները նախ թողուց իրենց վիճակին: Հոս ի հարկէ շուտով նոյն դահապահանջ խոլութիւններն սկսան, մանաւանդ Տուշրատայի մահուանէ կամ մանաւանդ իւր որդւոյն ձեռօք սպաննուելէն ետքը: Հուրրիացիք կ'ուզէին կրկին տիրել Միտաննիոյ եւ իրենց առաջնորդն էր այս միջոցին Ծուտառնա (Սուտառնա) որդի Արտատամայ, բայց ի վերջոյ Հաթեան արքայն կողմնակից եղաւ Մատտիվալայ՝ որդւոյ Տուշրատայ, զոր իրեն փեսայացուց եւ հետ կուց այն դաշինքն, որուն բնագիրը կարեւոր յիշատակարան մըն է: Այս խոլութեանց

¹⁸⁴ Նոյն Հեղինակն աշխարհս կ'որոշէ իրաւամբ՝ «Իշուայի արեւելակողմը, Վերին Տիգրիսի հիւսիսակողմը»: — ուստի ապագայ Աղձնիք՝ ի հարկէ այն շրջանի սահմաններով. զի թէ նոյնպէս նաեւ ուրիշ գիտնականներ:
¹⁸⁵ E. Förer (Die Provinzeinteilung des assyrischen Reiches. Berlin 1919, p. 20—21) հետեւեալ գիտողութիւնը կ'ընէ. «Աղաղ-Նիքարի Ա գրուեց Sudi բերդը, որ նոյն է Sûta (Zûta) բերդին հետ, զոր գրուեց Ծուրրիլուլուժաչ կողմէն: Պէտք ենք այս Kuttimar իբր հնագոյն յիշատակութիւն համարել Kullimeri, որ 673ին (Ն. Ք.) ասորեստանեան գաւառ մ'եղաւ եւ որուն տեղը կը գտնուի Արդնոյ կողմերը: Որովհետեւ Վաշուգաննի հետու չէր Մծրնէ (ասոր. Naşibina), Sûta գտնուած ըլլալու է արդի Sûda-ի տեղը (31 քիլոմետր հիւսիս՝ Մծրնէ)» էւն: — Kullimeri մեր քով ստած է ձեւս Քիլիմար կամ Քիլիմար-ձմաւ. Մ. Խորենացույ անուամբ Աշխարհապարտութեան մէջ «... զԱղձնիս Հայոց, որ է Արծն, յարմ. քաղաք Կուտմարն (= Kutmar), որ է Քիլիմար» (= Kullimeri, Kulameri, յոյն բնագրաց Chlo-marion բերդ: Քաղիթ կ'եղաւ կը բաժնէր Քիլիմար քաղաքը Եփրիկերս քաղաքէ: Հիւրշման, «Հին Հայոց տեղւոյ անունները», էջ 160, 179:

միջոցին Աշուրացիք կամ Ասորեստանեայք եւ Ալշէացիք կամ Աղձնիք իրենց մէջ բաժնեցին միտաննեան աշխարհները: Այս կարեւոր տեղեկութիւնն ուղղակի դաշնագրին բառերէն է. «Եւ Միտաննի կործանեցաւ լիովին. եւ արք աշխարհին Աշուր եւ աշխարհին Ալշէ (mat alu Alše) զայն իրենց մէջ բաժնեցին¹⁸⁶»: Բուն շահողն ի վերջոյ ո՛չ այնչափ Աղձնիք էին, որչափ Աշուր կամ Ասորեստան, որ մինչեւ այն ատեն համեմատաբար փոքր իշխանութիւն մըն էր եւ Միտաննեան պետութեան հպատակ, իսկ Նիւուէ այնուհետեւ սկսաւ իւր աշխարհակալ ընթացքն, որուն զոհերէն եղաւ նաեւ իւր զործակիցը՝ Ալշէ կամ Ալգի ասորեստանեան շրջանին:

Արդ այս ամէնը պայծառ կը ցուցնէ թէ ո՛ւր միայն կարելի է փնտռել Alše աշխարհը, ուր ալ գտնուի ի վերջոյ Վաշուգաննի տեղը¹⁸⁷: Alše միայն Աղձնիք կրնայ ըլլալ. եւ իւր դերքն որոշ է՝ Išuwat-ի (Ծոփաց) եւ Kutmar-ի միջեւ: Ուստի Alše չի կրնար իբր Կարնոյ Արծն համարուիլ, եւ ո՛չ ալ Azzi կրնայ Աղձնեաց մաս համարուիլ, քանի որ մասն էր Հայաշայի (հմտ. § 3, էջ 34—37)¹⁸⁸: Արդէն եթէ «Աղզի»՝ Աղձնիք ըլլար, ուստի եթէ Հայաշա արդէն այն ժամանակ մինչեւ այս տեղեր հասնէր, ինչպէս յետոյ Հայաստան հասաւ, «Հուրրի»—Հայաստանի համար տեղ չէր մնար, բայց միայն թերեւս վանայ լճի եզերքները. բայց ասկէ չէր կրնար ուղղակի գեր մը խաղալ վերոյիշեալ դիպաց մէջ: — Աւելորդ կը համարինք աւելի երկարել միւս համեմատութեանց մասին, որոնց մէկ մասն անշուշտ ընդունելի է եւ մաս մ'աւելի կամ նուազ հաւանական. բայց կայ նաեւ մեծ մաս մը՝ որ անընդունելի է. եւ կան մինչեւ անգամ լիովին տարօրինակ համեմատութիւններ, բաւական որ նմանութիւն մը գտնուի, թէեւ ասի պարզ պատահական ըլլայ: Այսպէս զարմանքով կը կարգանք թէ հնդկարիական անունս Մատտի-

¹⁸⁶ Հմտ. E. F. Weidner, Politische Dokumente aus Kleinasien (Leipzig 1923), p. 4—7 էւն:
¹⁸⁷ Հրոզնի՝ Հուրրի եւ Միտաննի աշխարհաց մասին վերոյիշեալ գրութեան մէջ Վաշուգաննի մայրաքաղաքին տեղը կը համարի արդի Ռաս-էլ-Այն (անդ՝ էջ 100—103 էւն):
¹⁸⁸ Եթէ Azzi անպատճառ նման անուն մը հետ կապել կ'ուզուի, կրնար Արծն-ի հետ կապուիլ՝ փոխանակ Աղձնեաց Արգի-ի հետ կապելու: Այսպիսի նմանութիւնք սակայն բաւական չեն յաճախ՝ վճիռ մը ստալու համար:

արեւելք բերած ըլլան Ձին, անշուշտ նոյն-
պէս խնդրական կէտ մըն է: Բայց սակայն
որոշ է թէ Հնդկիկերոպացիք արդէն իրենց
մայր հայրենեաց մէջ ձիարոյծներ էին, եւ
խնդիր չկայ դարձեալ թէ իրենց Այրուսին էր
ա՛յն գլխաւոր գէնքը՝ որով տիրեցին Լուվեր-
Հաթեր ու Արիք եւն՝ Փոքուն Ասիոյ եւ միւս
աշխարհաց: Յամենայն դէպս Հաթեր մեծ
ձիարոյծներ էին, եւ իրապէս կարեւոր կէտ
մըն է թէ հնագոյն ձիարուծական կամ ձիա-
մարզական գրուածքը գտնուած է Բողազ-
քէօյի դիւանին մէջ (Կիկլուլի Միտանաց-
ւոյ անուամբ), հաթերէն՝ բայց հնդկիկ-արիա-
կան ստուիւթիւններով խոնոնուած: Ասի կա-
րեւոր կէտ մըն է: Բեւեռագրական ու մե-
հնագրական բովանդակ հին մատենագրու-
թեանց մէջ եզակի է այս գրուածքը, եւ
այն՝ յօրինուած Փոքուն Ասիոյ տիրող հըն-
դիկերոպական տարրին կողմանէ եւ անոր
կազմակերպած Ձիամարզարանին համար,
ուր կը կատարուէին Ձիարշաւներ: Անշուշտ
բանակի կամ այրուծիոյ պիտոյից համար էր
այս ամէնը, որ կ'ենթադրէ Ձիարուծութեան
մեծ զարգացում մը: Այս Ձիարուծութիւնն
ի հարկէ շարունակուած է նաեւ այնուհե-
հետեւ, գոնէ տեղ տեղ, նոյն իսկ երբ Հա-
թեան մեծ պետութիւնն այլ եւս գոյութիւն
չունէր, այլ մնացած էին միայն մանրապե-
տութիւններ, եւ երեւան եկած էին ինչպէս
հնդկիկերոպական նոր գաղթականութիւն-
ներ, նոյնպէս առհասարակ նոր աղբեր:
Ի վերջոյ այս Ձիարուծութեան արդիւնքն է
անշուշտ, երբ նաեւ յետոյ կը լսենք Տեգա-
րամայ (Թիլգարիմուրի) համար թէ «Եւ ի
Տանէ Թորգոմայ՝ ձիով եւ հեծելով եւ
զորով լցին զվաճառս քո» (Եգեկ. Ի, 14),
այսինքն՝ Տիւրոսի¹⁹⁵:

ձիու մասին՝ էջ 152—234, զրբին զրբի կէտը:
Նաեւ այս հեղինակը ստիպուած էր գրել թէ «ձիւն
է թէ բոլորովին սպանով սպացոյց մը չունենէ միւս
գոյութեան, թէեւ արդէն Ուրի «արքայական գերեզ-
մաններուն» մէջ Ջորիմ սպացուցուած կ'երեւայ» եւն:
Մնացեալ խորհրդածութիւնք այս խնդրոց մասին ա-
ւելորդ են մեզի համար այս տեղը: — Բացի Woolleyի
գրութեանէն յիշուած են ի միջի այլոց գրուածքներս՝
A. Ungnad, Die Ausbreitung des Pferdes:
ZDMG, LXXVII, 1923, p. 81—91. — B. Meißner,
Das Pferd in Babylonien. Leipzig 1913 (Assyriolog-
Studien, Bd. VI). — Իւր՝ Babylonien und Assyrien
(Heidelberg 1920), p. 218; Իւր՝ Die ältesten Völker-
wanderungen Vorderasiens (Breslau 1923), p. 189 ff.
— August Köster, Die Herkunft des Pferdes
bei den Babyloniern: «Janus», I. Festschrift für
Lehmann-Haupt (1921), p. 158 ff.
¹⁹⁵ Հայ բնագիրն՝ ընդհանուր ստամբը Ասորա-

Բաւ կը համարինք այսչափն, եւ հոս
չենք յիշեր նոյն Հեղինակին ուրիշ գրուածք-
ները¹⁹⁶: — Ի վերջոյ նշանակենք թէ Սու-
մերականին համար նոր հրատարակուեցին-
ներ ի հարկէ բաղմաթիւ են, ինչպէս կան
յաւելլիք նաեւ միւս խնդրոց մասին: Բայց
արդէն նշանակուածները՝ կարծենք՝ լիովին
բաւական են մեր նպատակին համար¹⁹⁷:

(Շարունակելի) Հ. Յ. Տ.

կանին համեմատ է (որ ունի վերջը՝ «... եղեն քեզ ի
վաճառ»): — սովորական Յունականը չունի «Ջոր-
ուվը» իսկ «ի վաճառ»՝ հրապարակ, չուկայ իմաս-
տով է (յն. agora). — տեղոյս չէ բնագրիս մասին
աւելի մանրամասնութեանց մէջ մտնել:

¹⁹⁶ Սակայն յիշենք գրուածքս՝ M. Minasi-
an, A new Interpretation of the History of Civil-
isation: «Massis», Vol. I, Nr. 10 (1929), p. 227—
229; Nr. 11, p. 253—256 (I—II).

¹⁹⁷ Հմմտ. սակայն A. Deimel, Sumerisches
Lexicon, Teil I: Lautworte der Keilschriftzeichen in
sumerischen, akkadischen und hethitischen
Texten. 2. Aufl. Rom 1930, pp. VI + 162 + 38. —
Իւր՝ Codex Hammurabi, Denuo in lucem
editus ab A. Deimel, Fasc. 1—3 (I. Textus pri-
migenius signis cuneiformibus excerptus a R. Wes-
sely. — 2. Transcriptio et Translatio latina. —
3. Vocabularium alphabeticum cum Indice etc.).
Romae 1930, 49, pp. 43 + 42 + 47 (Scripta Pontif.
Inst. Bibl.). — Woolley C. L., Digging up the
Past. London 1930, pp. 144. — Jean Ch.-F., La
Religion sumérienne d'après les documents sumé-
riens antérieurs à la dynastie d'Isin (2186). Paris
1931, pp. XVI + 255; avec 32 planches. —
Bushnell G. H., The world's earliest libraries.
Lond. 1931, pp. 58. եւ բաղմաթիւ այլ երկեր,
որոնցմէ մին կամ միւսն առիթ պիտի ըլլայ այլուր
յիշելու: — Ուրիշ կարգի գրուածքներէն (որոնցմէ
մաս մը յիշեցինք՝ § 8) կրնանք յաւելուլ՝ Barton
G. A., A comparative list of the signes in the so-
called Indo-Sumerian seals: «the Annual of the American
Schools of Oriental Research», ed. by H. J. Ca-
dbury, Vol. X (1928—1929). New Haven 1930,
pp. IX + 194. — Իսկ նախընթաց հատուածներուն
համար իւր օրինակ յիշուի գրուածքս՝ Fr. von
den Velden, Das Baskische eine afrikanische
Sprache: «Litterae Orientales» (O. Harrasso-
witz). Leipzig 1931, Heft 48, p. 1—6. — Թողով
յիշել ուրիշ մատենաներ:

**ՀՐԵՅՏԵԿՆԵՐՆ ՈՒ ՍՏՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅ
ԺՈՂՈՎՐԿՈՒԹՅԱՆ ՀՈՒՍԵՔԻՆ ՄԷՋ**

Հրեշտակներուն եւ սատանաներուն մեծ
զերեր կու տայ սին հաւատքը: Անոնք եր-
կու հակամարտ աշխարհներու ներկայացու-
ցիչներն են, որոնք վճռականապէս կ'ուզեն
մարդ արարածն իրենց կողմը շահել¹:

Եղնիկի քով՝ բաւական տեղեկութիւն կը
գտնենք այս մասին իրեն ժամանակակից սին
հաւատքի մէջէն: Ուստի կ'ուզենք աւելի մօ-
տէն ուսումնասիրել այս նիւթը. եւ դիւրու-
թեան համար՝ հրեշտակներու եւ զեւերու
մասին հատորգուածները երեք գլխաւոր տե-
սակէտներով կ'ուզենք նկատել. 1. Հրեշտակ-
ներն ու սատանաներն ընդհանրապէս. 2. Հրեշտակները. 3. Սատանաները:

1. Հրեշտակներն ու սատանաներն ընդ-
հանրապէս: Այս ոգիներու հոգեկան գոյա-
ցութեան մասին յետոյ մանրամասնաբար
պիտի խօսինք. առ այժմ՝ այսքանն ըսենք, որ
ժողովուրդը զանոնք թէ՛ նիւթական եւ թէ՛
աննիւթական կ'երեւակայէ:

Հրեշտակներն ու զեւերը կ'իշխեն մթնո-
լորտային երեւոյթներու վրայ. «... հրեշտակը
եւ զեւը... կարող են զօղս գնդել եւ պար-
զել» (119):

Երկու տեսակ ոգիներն ալ հոգէտու պաշ-
տօն կը կատարեն: Կողբացին ցոյց տալ
կ'ուզէ ուսմիկն, որ սատանան հոգէտու չէ՝
իրենց կարծիքին համաձայն. անոր համար
կ'ըսէ. «Բայց ընդէ՞ր ոչ նա (զեւ), այլ հրեշ-
տակ Աստուծոյ եհար զանդրանիկան եզրա-
տացուց, եւ բազում անգամ զՀրեայսն յա-
նապատի անդ: Ձի եթէ նա յայն եզեալ էր,
ընդէ՞ր ոչ նայն հարկանէր՝ այլ հրեշտակ»
(174—175):

Ժողովուրդին խոր համոզումն է, որ
այդ ոգիները սեռային յարաբերութիւններ
կրնան ունենալ եւ կ'ունենան. «Այլ հրեշ-
տակը եւ զեւը ո՛չ յաւելուած ծնողեամբ առ-
նուն, եւ ո՛չ պակասութիւն մահուամբ. այլ
որպէս հաստատեցանն՝ նոյնպէս եւ նովին
թուով կան, առանց յաւելուածոյ եւ նուա-
զութեան (118): Եթէ անմարմինք էին (աս-

¹ Բնական է՝ արդէն կարելի է ենթադրել, որ
հրեշտակներն ու սատանաները նախաբնութեան
ոգիներու զերն ստանձնած են: Այս խօսքը մանաւանդ
կ'արժէ սատանային համար, որ չի կրնար հեթանոսա-
կան շրջանին վերաբերած ըլլալ: Իսկ «հրեշտակ»
բառը նախաբնութեան է եւ պահպանուած է փո-
խաւութիւն:

տուածներն ու ոգիները), չէր մարթ ան-
մարմնոցն ընդ կանայս մարմնաւորս ամուս-
նանալ: ... Եւ որպէս ոչ գոն ծնունդը
զիւաց, նոյնպէս եւ ոչ մահ (117—118): Եւ
արդ ո՞ւր իշխեցեն շնչել, որ ասեն՝ թէ
հրեշտակը ընդ կանայս ամուսնացան, զի
նոքա հրեշտակը կոչին եւ մարդիկ խոտեղէն»
(106):

Բարի եւ չար ոգիներու մասին ժողո-
վրդական այս երեք հայեացքները յաջորդա-
բար պիտի ուսումնասիրենք:

2. Հրեշտակները: Հին եկեղեցւոյ մէջ
չատ տարածուած ուսմիկ հայեացքի մը հետ
կապ ունի՝ ինչ որ Եղնիկ հրեշտակներու ա-
մուսնութեան մասին կ'ըսէ ժողովրդեան
կողմէն:

Այս ըմբռնումը հրեշտակն աղբիւրէ
բխած է եւ յատկապէս Մնեղոցի (Չ. 2—5)
հետեւեալ տեղիքին հետ սերտ աղերս ունի.
«Տեսեալ որդուցն Աստուծոյ զգատերս մարդ-
կան զի գեղեցիկ էին, առին իւրեանց կանայս
յամենեցունց զոր ընտրեցին... Եւ յետ այ-
նորիկ իբրեւ մտանէին որդիքն Աստուծոյ առ
գատերսն մարդկան, եւ ծնան իւրեանց որ-
դիս. նոքա էին սկայքն, որ յաւիտենից արք
անուանիք»: Յառաջբերութեանս «որդիք
Աստուծոյ» բացատրութիւնը հակնալու կեր-
պէն կախուած է հայեացքի եզանակաւոր-
ումը: Եօթանասնից մէկ հին ընթեր-
ցուածն² ունէր. «Աստուծոյ հրեշտակները
տեսան, որ գեղեցիկ են...»: այս ընթեր-
ցուածին վրայ յեցած՝ Փիլոն, Յովսէպոս,
Յուստինոս, Տերտուլիանոս եւ ուրիշներ կը
համարէին թէ հրեշտակներու կը հայի
խօսքը: Իսկ անոնց կ'ընդգրկեմանային ուրիշ
եկեղեցական հեղինակներ. թէեւ խնդրական
տեղիքը դժուարաւ թէ ուրիշ կերպով մեկ-
նուէր՝ լեզուական տեսակէտով: Այս վեր-
ջինները, որոնց մեկնութիւնը վերջնական
յարթանակը տարաւ, «որդիք Աստուծոյ»
ըսելով՝ Աթի բարեպաշտ որդիները կը
հասկնային, իսկ «որդիք մարդկան» անունին
ներքեւ՝ Կայնի ամբարիշտ սերունդը կը
տեսնէին:

Փիլոն³ յետագայ կերպով կը խորհրդ-
գածէ հատուածին վրայ. «Ընդէ՞ր ի հրեշ-
տակաց եւ ի կանանց հակայքն: — Քերթիւղը

² Reischl, Die heiligen Schriften, I. Bd., Re-
gensburg 1867, 9:
³ Փիլոնի պնդելի որ ի լինելութեան խնդրոց
եւ լուծմանց, վեհատիկ 1826, 66: